

УДК 8 (478)

ОСМИСЛЕННЯ ЗАСАД НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В РЕЦЕПЦІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тетяна БОЙКО

кандидат філософських наук,
завідувач відділу освітніх технологій та популяризації українознавства НДІУ

Анотація. У статті висвітлені проблеми формування української свідомості, виділені Т. Шевченком. Процеси національного самоусвідомлення розглядаються крізь призму міркувань поета про походження, історичну правду, кризу суспільних відносин, спричинених імперською агресією.

Ключові слова: Т. Шевченко, спільнота, національне самоусвідомлення, національна ідентичність, історична правда.

ОСМЫСЛЕНИЕ ОСНОВ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В РЕЦЕПЦИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Татьяна БОЙКО

кандидат философских наук,
заведующая отделом образовательных технологий
и популяризации украиноведения НИИУ

Аннотация. В статье освещены проблемы формирования украинского сознания, выделенные Т. Шевченко. Процессы национального самосознания рассматриваются сквозь призму размышлений поэта о происхождении, исторической правде, кризисе общественных отношений, вызванных имперской агрессией.

Ключевые слова: Т. Шевченко, сообщество, национальное самосознание, национальная идентичность, историческая правда.

UNDERSTANDING OF FOUNDATIONS OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN T. SHEVCHENKO'S RECEPTION

Tetiana BOIKO

Candidate of Philosophical Sciences,
Head of the Department of Educational Technologies and Promotion of Ukrainian Studies, RIUS

Annotation. The article discusses the problems of formation of Ukrainian consciousness which were defined by T. Shevchenko. The development of national identity and self-awareness is considered in the light of poet's reflections on origin, historical truth and crisis of social relations caused by imperial aggression.

Key words: T. Shevchenko, community, national self-consciousness, national identity, historical truth.

Складний та новотворчий період сучасного життя України окреслює цілий комплекс проблем національного самоутвердження. Українська спільнота вкотре потрапила в межу ситуацію виживання. Прагнучи усамостійнитись, змінити статус країни-сателіта, вирватися з ідеологічного кола малоросійства через утвердження розуміння гідності, справедливості і права, зіштовхнулася з очікуваним, неодноразово пройденим силовим сценарієм. Порубіжність України знову прирєкла її на роль буфера у європейсько-російських відносинах, де на конкретній території ведеться політична та світоглядна війна. Рудименти імперіалізму та колоніалізму, які хоча й осучаснюють методи своєї діяльності, задіюють силові структури, та за сутністю залишаються концептом замкненої агресивної спільноти. Чи зможе український національний організм протидіяти неокolonіалізму та імперським амбіціям сусідів? Таку впевненість дають ідейні натхненники національного, до яких насамперед відноситься Т. Шевченко.

По-різному можна прочитувати та інтерпретувати творчість Т. Шевченка, однак його тут-присутність на кожному етапі творення української нації неможливо заперечити.

Шевченкову націєтворчу спрямованість виділила плеяда діаспорних дослідників, які гостро відчували потребу власної національної держави, пережили кілька етапів боротьби за неї і прагнули підтримати дух українства у чужих державах. Дослідники Б. Стебельський, Б. Кравців, І. Огієнко, Л. Білецький, Д. Донцов, Р. Рахманний, О. Орленко, С. Смаль-Стоцький, П. Зайцев, Ю. Охримович критично спостерігали за інтерпретацією творчості поета радянською

системою, знівечення справжнього змісту та грубе вилучення з поезії Шевченка імперської причини українського занепаду. При цьому вони зауважують різні форми фальшування – від окремих наукових видань для вузького кола літераторів та відредагованих публікацій для широкого читача, вилучення окремих творів з користування до явного заміщення релігійно наповнених та антиросійських рядків.

Згодом цю тенденцію підхопило покоління шістдесятників – Є. Сверстюк, І. Дзюба, для яких Т. Шевченко залишився символом боротьби в умовах тоталітарного тиску. Недаремно Ю. Охримович писав: «Далекоглядність його національно-політичних поглядів є запорукою, що чим далі ми будемо віддалятися від дня його смерті, тим більше і більше зрозумілий буде нам робитися Шевченко, як пророк політичного визволення України» [4, с. 128].

Завданням для сучасних дослідників є зрозуміти помилки, зроблені у розвої національного життя, оцінити ризики українських національних процесів, на які вказує Т. Шевченко. Він не просто стає співцем долі українського народу, а глибоко аналізує історичні та соціальні чинники його невдач та поразок. Разом з тим саме поетичне оформлення поглядів Т. Шевченка дає можливість виділити людиномірну, буттєву, національно-ціннісну основу української спільноти у часопросторі. Його слова можна сприймати як націософію, як відкриття «горизонту минулого» до «розуміння сучасного», про що свідчить уособлення образу поета в різних інтерпретаціях у контексті національно-визвольних рухів України.

Національна сутність, споконвіку закладена в людині, проходячи через

самосвідомість, стає осередком активно-го життєствердження, ціннісною категорією, що неминуче поєднується з виявом гідності та сприйняттям необхідності свободи.

Свого часу, ставлячи питання сутності людини, І. Кант зробив акцент на самосвідомому сприйнятті її можливостей, відповідаючи на питання: «Хто ми такі? Що ми можемо знати? Що ми повинні робити? На кого можемо покласти надію?».

Аналізуючи різні можливості національних спільнот, західні вчені виділяли націєтворення «старих» державних народів та «молодих» націй, які стали на шлях боротьби за культурне об'єднання, соціальне визволення та політичне утвердження. В центрі уваги постало питання життєздатності спільноти, яке залежить від її національного самоусвідомлення, починаючи від еліт до масового охоплення населення ідеєю визволення. Прагнучи виявити суть національного, Е. Сміт вказує на необхідність поєднання громадянських та етнічних атрибутів. У результаті кожна національна спільнота розпочинає своє усвідомлення з поцінування етнічної основи. Ціннісно-символічного значення набувають атрибути, які для кожного мають суб'єктивний зміст: групова самоназва, міф про спільних предків (звідки ми походимо?), спільна історична пам'ять (хто ми?), один або більше диференційних елементів спільної культури, зв'язок із конкретним «рідним краєм», почуття солідарності у значної частини населення [6, с. 10–27].

Висвітлюючи стан національного життя, Т. Шевченко ставить схожі питання до всієї спільноти, які дають можливість зрозуміти проблеми української

самосвідомості: «Що ми? Чий сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?». Недаремно навіть у поліетнічних суспільствах зацікавлення цими простими питаннями спричинило відродження етнічної ідентичності. Надто особливим є пошук відповідей на них під час формування основних інтеграційних засад нації: мовної, культурної, господарської уніфікації, геополітичного самовизначення. А в часи Шевченкових «приспаних народів», серед яких бачимо й українців з утвердженням комплексом малоросійства й кріпосницькою господарською інфраструктурою, формулювання таких запитань розглядалося як революційний злам свідомості в бік критичного переосмислення минулого та запоруки національного майбутнього.

Саме етап «критичного усвідомлення», на думку Г. Грабовича, пов'язаний з Т. Шевченком і кирило-мефодіївцями. «Суть перелому, що його здійснює Шевченко, – стверджує Г. Грабович, – полягає в самому голосі, в переоцінці, навіть відкритті суб'єкта, індивідуальності. Власне тим ... уможлиблюється новонароджена національна свідомість: не регіоналізмом ... а новою універсальною концепцією людини, якою можна було озброїтися проти гегемонії російського універсалізму...» [1, с. 355].

Шевченкове «Що ми?» включає ряд чинників, які дають можливість окреслити вагомі сутнісні риси спільнотного життя. Насамперед, воно виявляє свою окремішність, ґрунтовану на об'єктивних чинниках, смислотворчих та ціннісних для спільноти маркерах – мові, культурі, традиціях, моральних нормах та осмисленої в категоріях культури історії.

Важливим стає розрізнення згідно з ознаками на «ми» – «не ми» та прагнення

збереження внутрішнього спільного світу. Найчіткіше таке виділення відбувається через порівняння з сусідніми народами. Т. Шевченко у своєму підході до сприйняття національного статусу чітко диференціює сформовані етнічні групи та їх виражені соціокультурні та статусні ознаки. Поряд із росіянами-«москалями», чехами-«любомудрами», ляхами-«шляхтичами», турками-«яничарами», німцями-«вчителями» окреслюється образ свого окремого народу.

Поняття «ми» включає свій ціннісний світ, рідний край. Шевченко чітко диференціює відособленість чужого «московського» світу та «свого», «нашого» українського «простого біту». Таке протиставлення, окрім природного відчуття чужини, містить потребу «на оновленій землі» знайти місце для свого народу, де «врага не буде, супостата», де «будуть люди на землі». Цим Т. Шевченко закладає ціннісні пріоритети взаємоузгодження гідності, свободи кожного члена своєї спільноти.

Визначення сутності спільного національного буття Т. Шевченко мислить категорією єдиного часопростору, що включає «мертвих, живих і ненароджених земляків», спільного минулого, критичного сучасного та омріяного майбутнього. Фактично він вдається до конструювання національної свідомості, відновлюючи національну пам'ять, даючи відповідь на питання: «Чиїх батьків?». Ореол минулої козацької слави в її доблестях дає образ спроможності до активної політичної дії, військового захисту власних територій, необхідних для майбутнього націєтворення. Образ «славних прадідів великих» конкретизується в козацькому ідеалі вольного життя, в якому увиразнилась єдність

рівності та свободи, життя та смерті як іманентних рис буття. Політичним зразком втілення національної спільноти Т. Шевченко бачить Гетьманщину: «Базари, де військо, як море червоне, // Перед бунчуками, бувало, горить, // А ясно-вельможний, на воронім коні, // Блисне булавою – море закипить».

Гостро виявляючи ознаки національної неволі, поет відповідає на запитання: «За що закуті?», що не дозволяє нам жити окремим національним життям.

Необхідні для збереження національної сутності мова і культура є, за часів Шевченка і в наступні покоління, ознакою вторинності, меншовартості. Молодь нехтує національним для соціального вивищення, вчить за батьківську «останню корову» московської мови і, в результаті, деформує свою свідомість: «Московською блекотою, в німецьких теплих заглушені». Т. Шевченко дорікає землякам, що ті знають всі слов'янські мови, крім своєї, що «лають батьків своїх, що змалечку цвенькать не навчили по-німецькій», адже це дає перспективи службового росту. Внаслідок просвітлені наукою «діти України» насправді набувають прислужницької, конформістської психології, знання всіх входів-виходів, вписуються в складну бюрократичну систему імперського світу, яка протилежна вільним настроям. Такий тип ідентичності різні вчені називають «малоросійською» (З. Когут), «подвійною лояльністю» (П. Магочій), що вступає в суперечність із національною ідентичністю.

Ще небезпечнішим чинником для національної самосвідомості є бачення власної історії крізь призму чужих вчителів, «по німецькому показу», та як німець розкаже, а звідси закорінюється

чужа правда, сумніви походження – вони чи то змогли, чи то слов'яни. Таким чином, імперський образ проникає і в свідомість через штучне конструювання історичної пам'яті, формування виняткової сакральності та історичної місії однієї держави і сателітної ролі іншої. Відповідно включаються асиміляційні процеси, коли «од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить».

Т. Шевченко вдається до поетизації героїчного минулого свого народу, що властива романтизму. Для Т. Шевченка в українській історії не існує сакрального часу передовсім тому, що історія сприймається ним як неперервна тяглість – тож «славне» минуле розглядається «тепер і тут» у вигляді своїх фатальних наслідків [2, с. 50]. У Шевченка сучасність є закономірністю вчинків минулого і печаттю на майбутнє, і тому історія є рівнорядним мотивом поруч сучасності. Джерелом наших трагедій, мільйонів жертв, що несемо, є карою за те, що погодилися на Переяслав, що не вміли одностайно стати під Полтавою, і за те, що послухали Калнишевського і не підняли шабель, як москалі Січ руйнували [7, с. 156].

Поряд з тим калька з поетичних образів інших народів стає недоречною в контексті важкого становища підкореного, знищуваного протягом століття, нівельованого своїм панством та закріпаченого імперським правлінням власного народу. Тому історія народу, в якого воля виростала, насправді реалістично виявляється поетом у кривавій боротьбі, «на козацьких вольних трупах», через протистояння ворогам, яким згодом співатимуть оди. Небезпечним для формування національної свідомості є і відволікання від пошуків історичної правди,

чванство щодо перемог над татарами, поляками і, разом з тим, замовчування проблеми власного уярмлення, невизнання, «що добре ходите в ярмі, ще лучше, як батьки ходили».

Т. Шевченко гостро критикує вищі українські верстви за соціально-політичний конформізм, називаючи, зокрема, українську верхівку «варшавським сміттям, рабами, підніжками, гряззю Москви», яка «кайданами міняється, правдою торгує». Той освічений, прогресивний прошарок українського суспільства, який мав стати будителем свого народу, відрікся від національної сутності, пішов за правом сильного.

Небезпечним для морального обличчя нації стає фактор запроданства. Московські впливи породили в українському народі перевертнів, виступників, перекинчиків, а то й зрадників, що катастрофічно відобразилося на національній свідомості українців. У творчості Т. Шевченка вони найбільші вороги українського народу [3, с. 19]. «Дядьки отечества чужого», «а меж ними і землячки», що «по-московській так і ріжуть, сміються та лають батьків своїх», це п'ята колона, яка в активному чи латентному вигляді нищить українську свідомість.

Відповіддю на запитання: «Ким закуті?» – виступає опис Т. Шевченком моделі імперської чиновницько-бюрократичної системи вертикалі влади, заснованої на загальноприйнятому свавіллі вищої посадової особи. Поет описує систему покарань чи то принижень від царя до масового побиття православних за межами палацу. Тут відчувається дух сприйняття влади сильнішого, старшого за званням над простолюдинами. У містерії «Великий льох» поет виділяє і

методи впливу та контролю над населенням, щоб запобігти будь-якому опору: підкуп золотом, наділення почестями і царевими чинами, знищення усіх лідерів, «Гонт», що «розпустить правду й волю по всій Україні».

Система імперіалізму, зауважена Шевченком, базується на страху: «Одна Сибір неісходима, // А тюрм! а люду!.. Що й лічить! // Од молдованина до фіна // На всіх язиках все мовчить, // Бо благоденствує!». Вона стає символом обезособлення та безправ'я всіх перед самодержавцями, що будують свої імперії на «козацьких вольних трупах».

Без сумніву, Шевченко в нових умовах прочитується з особливою увагою. Сплеск громадянської активності свідчить про окреслений комунітаристами символічно-смысловий зв'язок культури та суспільства, що забезпечує «спільний код мови спілкування». При цьому важливу роль мови у суспільному житті можна розглядати як кризь призму традиційного елемента культури, так і через спільне розуміння демократичних цінностей, наповненість нації спільним розумінням понять «свобода», «справедливість». Цими надбаннями, на думку прихильників комунікативного підходу, стають універсальні символи та традиції, що формуються довкола здійснення свободи і рівноправності.

Ще в середині минулого століття дослідники зауважували, що «Тарас Шевченко – сучасна людина! Він належить до нашого політичного віку – до віку боротьби за гідність людини і суверенність націй», що його вплив охопив мільйони людей – «рабів німих», яких він перетворює у гідні людські створіння [5, с. 9].

Таким чином, формування української спільноти безпосередньо залежить

від здатності свідомо і правдиво оцінити власні недоліки національного становлення та поцінування власної етнокультурної сутності. Свою концепцію запитань і відповідей, необхідних для формування національної свідомості, подає Т. Шевченко.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. – Київ: Основи, 1997. – 604 с.

2. Забужко О. До проблеми історизму в філософському світогляді Т. Г. Шевченка // Творчість Т.Г. Шевченка у філософській культурі України: зб. наук. праць; відп. ред. М. І. Лук. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 47 – 53.

3. Орленко О. Шевченко проти Москви. Передрук підпільних матеріалів. – (Б.м.) Чужина, 1949. – 36 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/8563-orlenko-oshevchenko-proti-moskvi/>

4. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки // Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX–XX століття. Вишкільний курс. – Брюссель – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк – Торонто: Видавництво Спілки Української Молоді, 1977. – Ч.3. – С.77–173.

5. Рахманний Р. Чому політичний Тарас Шевченко? – Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1976. – 22 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/285/file.pdf>

6. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С.10 – 27.

7. Стебельський Б. Ідеї і творчість: збірник статей та есеїв. – Торонто: Канадське наукове товариство імені Шевченка, Друкарня видавничої спілки «Гомін України», 1991. – 352 с.

REFERENCES

1. HRABOVYCH, H. (1997) *On the History of Ukrainian Literature. Researches, Essays, Polemics*. Kyiv: Osnovy. 604 p. [in Ukr.]

2. ZABUZHKO, O. (1992) The problem of historicism in philosophical outlook T. Shevchenko. In: *T. Shevchenko's creative activity in philosophical culture of Ukraine: Collection of scientific papers*. Kyiv: Naukova dumka. pp. 47 – 53. [in Ukr.]

3. ORLENKO, O. Shevchenko against Moscow. Reprinted underground materials. In: *Chuzhyna* (1949). 36 p. Available from: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/8563-orlenko-o-shevchenko-proti-moskvi/> [in Ukr.]

4. OKHRYMOVYCH, YU. (1977) Development of the Ukrainian national and political thought. In: *Materials for the history of development of the Ukrainian political thought in the 19th –*

20th centuries. Brussels – Munich – London – New York – Toronto: Publishing Center of Ukrainian Youth Association. Vol. 3. pp. 77—173. [in Ukr.]

5. RAKHMANNYI, R. (1976) *Why is Taras Shevchenko political?* Winnipeg: «Tryzub» Publishing Union. 22 p. Available from: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/285/file.pdf> [in Ukr.]

6. ANTHONY D. SMITH (1994) *National identity*. Kyiv: Osnovu. pp. 10 – 27. [in Ukr.]

7. STEBELSKYI, B. (1991) *Ideas and Creativity: Collection of Articles and Essays*. Toronto: The Shevchenko Scientific Society in Canada, «Homin Ukrainy» Publishing House. 352 p. [in Ukr.]

T. Boiko

Understanding of Foundations of National Consciousness in Taras Shevchenko's Reception

Abstract

The article focuses on the problems of formation of Ukrainian national identity. The main task of contemporaries is to detect and prevent errors in the development of national life. To solve this problem it is necessary to search answers for T. Shevchenko's questions, addressed to anyone who stays on the path of national self-awareness: «Who are we? Whose children are we? Who are our parents? For what are we being chained?» Keeping their own ethnic identity, the scientists recognize awareness of importance of self-designation, origin, historical memory, love for native land and cultural manifestations.

Taras Shevchenko emphasized the necessity to distinguish own ethnic identity based on the group status markers. The important point of national identity formation is reconstruction of images about common ancestors with fixing their virtues and volitional intentions. The poet displays and criticizes shortcomings of the society which caused decline and dependent state of Ukraine, such as forgetting native language, focusing attention on other people's authorities, replacing true story.

The processes of national identity and self-awareness are considered in the light of poets' reception on origin, historical truth and crisis of social relations caused by imperial aggression.

Shevchenko describes a model of bureaucratic imperial system of the power vertical that is based on the commonly held high handedness of the highest officials and the system of penalties. It makes difficulties for formation of national identity of each nation.